

Rendszerváltásokról, másképp

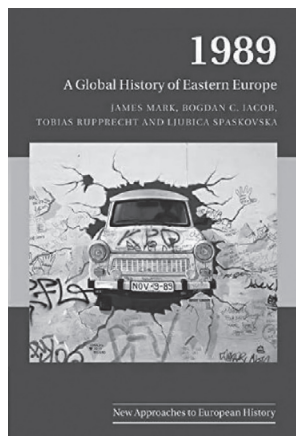
James Mark – Bogdan C. Iacob – Tobias Rupprecht – Ljubica Spaskovska: 1989. *A Global History of Eastern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2019. 327.

A kelet-európai rendszerváltások szimbolikus évszámának számító 1989 harmincadik évfordulóján jelent meg az Exeteri Egyetem munkatársainak könyve a Cambridge University Press Új megközelítések az európai történelemhez (*New Approaches to European History*) című könyvsorozatának részeként. A könyvsorozat elnevezéséhez híven, a nemzetközi kutatócsoport újnak számító nézőpontból közelít a közép-kelet-európai szocialista blokk összeomlásának történetéhez, a nemzeti és az összehasonlító kereteken is túllépve, a globális és az ahhoz szorosan kapcsolódó posztkolonális történetírás módszertanával dolgozzák fel a régió rendszerváltásainak folyamatait.

A *global history* relatíve fiatal történetírói irányzat, Sebastian Conrad igencsak tág definíciója szerint „a történeti elemzés olyan formája, amelyben a jelenségeket, eseményeket és folyamatokat globális kontextusba helyezzük”.¹ A globális kontextus nem feltétlenül jelenti a vizsgálat tárgyának kiterjesztését a teljes bolygóra – habár létezik ilyen irányzata is a *global history*nak –, sokkal inkább arra utal, hogy a kapcsolatokat és az ok-okozati összefüggéseket a hagyományos nemzeti és földrajzi kereteken túl globális szintű strukturális átalakulásokba és folyamatokba ágyazva vizsgálják.

A kötet szerzői mintaszerűen alkalmazzák a *global history* megközelítést és módszertanát, mellyel elsődleges céljuk, hogy a kelet-európai rendszerváltások uralkodó eurocentrikus narratíváinak kritikáját nyújtsák. Ezen narratívák közös jellemzője, hogy a vasfüggöny árnyékában a kelet-európai térség egyfajta izolációban tűnik fel, a rendszerváltó folyamatokban inkább passzív, várakozó szereplőként jelenik meg, majd a vasfüggöny leomlásával természetesen csatlakozik a nyugati típusú liberális demokráciákhoz és a szabadpiaci gazdasághoz, ezzel végre bekapcsolódva a nyugati kapitalista globalizáció vérkeringésébe.

Mindezekkel szemben a James Mark vezette kutatócsoport úgy véli, hogy az 1989-ben rendkívüli gyorsasággal lezajlott kapitalista piacosodás, demokratizáció és az általában vett nyugatiasodás nem volt annyira determinált, mint azt később az 1989–90-ben győztes nyugati liberális narratíva hirdette. A szerzők szerint 1989 nem a kelet-európai térség globalizációjának a kezdete, hanem sokkal inkább a Nyugat által dominált liberális, kapitalista piacgazdaságon alapuló globalizáció

¹ CONRAD, 2016. 5.

formájának az aktív jóváhagyása a helyi elitek által, más globalizációs alternatívák helyett. (9.)

A *global history* egyik alaptézise, hogy nincs olyan történeti vizsgálati egység – legyen az egy egész birodalom vagy egy család –, amelynek története önmagában vizsgálható lenne, minden csak az interakciói nyomán érthető meg teljes egészében.² A globalizáció és Kelet-Európa viszonya kapcsán a szerzők bemutatják, hogy a térség globalizációja nem szakadt meg a vasfüggöny leereszkedésével, ráadásul a globalizációs folyamatok nem egyoldalúan nyugat-kelet irányúak voltak, hanem azok alakításában a kelet-európai szocialista államok is aktívan kivették a részüket. Továbbá az összes fejezeten átfelölően, a nyugati-keleti kapcsolatokon túl a keleti blokk és a Globális Dél viszonyrendszerét is beemelik a szerzők a kutatás keretébe.

Az első fejezetben a globalizáció kapcsán a térség gazdasági integrációjának történetét vizsgálják a szerzők. Olyan érdekes példák, mint a *Die Hard* című Bruce Willis-filmben megjelenő Yugo kocsi, amit jugoszláv-olasz gyártmányként exportáltak tízezerrel Amerikába, vagy a szovjet gyártósorra licenszelt Pepsi, amiért cserébe a cégnek kizárólagos joga volt a Stolichnaya vodka árusítására az Egyesült Államokban. Ezeket keresztül mutatják be, hogy a szocialista blokk országai, ha változó mértékben is, de a vasfüggöny leereszkedése után is aktív és fokozatosan bővülő gazdasági kapcsolatokat ápoltak az „imperialista” Nyugattal. (33.) A pénzügyi és gazdasági kapcsolatok nyugati-keleti irányú szorosabbra fűzésében a nagy olajválság nyomán felhalmozódó nemzeti adósságállományok játszották az egyik főszerepet. A válság nagy mértékben növelte az olyan nyugati dominanciájú globális pénzintézetek szerepét, mint az IMF és a Világbank, amelyekkel a keleti blokk államainak többsége már 1989 előtt szoros kapcsolatokat alakított ki, hiszen az életszínvonal-növekedés fenntartását nagy részben a tőlük felvett kölcsönökből finanszírozták. A nyugati gazdasági integráció gyors, számottevő kritikák nélküli véghezvitelének további főszereplői a keleti blokk technokrata elitjei voltak. A közgazdaságtan elméletei nem álltak meg a határoknál; a kelet-európai gazdasági elit nem élt izolációban. Tagjai az 1970-es és 80-as években kiterjedt kapcsolati hálóra és globális szemléletű gazdasági tudásra tettek szert, és legalább annyira „neoliberalizálódtak” 1989 felé közeledve, mint maga az IMF. A különféle gazdasági ideák széleskörű terjedésére és aktív alakítására példának Kornai János tevékenységét hozzák a szerzők, akinek 1980-as *Economics of Shortage* című kötete „valószínűleg többet tett a szocialista világ közgazdaszai körében a gazdasági tervezés lejáratásáért, mint a nyugati tanácsadók és az IMF képviselői együttvéve”. (55.)

A nyugati gazdasági integráció egyúttal az alternatív gazdasági lehetőségek elvetésének is a története. A Globális Délen végig sópró dekolonizációs hullám és a sztálinista izolációs politika végének egybeesése új kereskedelmi és befektetési opciók zömét tette elérhetővé a szocialista blokk számára. Egyes szocialista elitek olyan reményeket is dédelgettek a déli nyitás kapcsán, hogy egy antiimperialista világgazdaság létrehozásában kulcsszerepet játszó Kelet-Európa végre megszabadulhat a Nyugattal szembeni alávett pozíciójától. (31.) Ráadásul az antiimperialista világgazdaságnak morális fölényt biztosított volna, hogy azt nem kizsákmányoláson, hanem a szolidaritás és a szocialista internacionalizmus alapjain

² Uo., 65.

kívánták szervezni. Ezek alapján a szerzők különbséget tesznek az 1960–1970-es és a késő 1970-es, illetve 1980-as évekre jellemző kelet-európai-déli kapcsolatok jellege között. Míg például a '60-as években a harmadik világbeli fejlődő országokból érkező vendégmunkásokat szolidaritásalapú nagylelkűséggel fogadták a keleti blokk országai, hogy egyfajta szocialista asszisztenciával segítsék a munkások fejlődését, addig ez az attitűd az egyre szorosabbá váló nyugati kapcsolatok végett egyszerű gazdasági pragmatizmussá változott a '80-as évekre: a harmadik világbeli szocialista országokból érkező vendégmunkások csupán kevés szociális jogot élvező, olcsó munkaerővé váltak a keleti blokk országai számára is. (41.)

A második fejezetben a szerzők a kelet-európai demokratizációs folyamatokat vizsgálják globális kontextusban, amelyek végül a kelet-európai rendszerváltásokra többségében jellemző elitek által vezetett békés, tárgyalásos átmenetet eredményeztek. A szocialista blokk felbomlásával a Nyugat igyekezett úgy beállítani a liberális rend győzelmét, miszerint a liberális demokrácia kéz a kézben jár a piacgazdaság kiépülésével. Még 1989-ben sem volt azonban egyértelmű, hogy a nyugati típusú liberális demokratikus rendszer lesz-e a győztes a demokratikus alternatívák közül, vagy hogy egyáltalán demokratikus rendszerváltásokra kerül-e sor. Hiszen az 1980-as évek közepéig a kommunista reformerek többsége úgy vélte, hogy a rendszer válsága autoriter eszközökkel is megoldható. Ehhez globális szinten példát szolgáltatott olyan, a kelet-európai térséghez hasonló félperiférián elhelyezkedő autoriter államok, mint Pinochet Chiléje vagy Pak Csong Hi Dél-Koreája. Ráadásul a '80-as évek közepéig a nemzetközi pénzügyi intézmények, például az IMF is közömbös volt a politikai rendszer jellegét illetően, amíg garanciákat kapott a piacgazdaság kiépülésére. (97.) Az autoriter modernizációs elképzelések azonban elvesztették elsőbbségüket a '80-as évek második felére, részben a nemzetközi példák miatt is. Dél-Koreában tömegtüntetések hatására 1987-ben, míg Chilében 1988-ban népszavazáson követelte a nép a további demokratizálást. A kelet-európai reformelíttek is látták, hogy bizonyos ideig lehet autoriter módszerekkel hatékony gazdaságot működtetni, de végső soron hosszútávon a diktatórikus rendszerek mindig gátjai maradnak a gazdasági fejlődésnek. (98.)

A liberális demokráciákba való békés, tárgyalásos átmenetnek ágyazott meg továbbá, hogy az 1980-as évektől kezdve az rendszerellenzések követeléseiben eltolódás történt a követelt jogok típusát illetően: a szociális és jóléti követelések helyett az egyén védelme és az emberi jogok kerültek előtérbe a hatalmaskodó, totalitárius állammal szemben. (87.) Továbbá a szerzők kiemelik annak a jelentőségét, hogy az Egyesült Államok felkarolta az eredetileg latin-amerikai társadalomtudósok által kidolgozott „átmenet-sablon” (*transition template*) elképzeléseit, amelynek kulcsa az általában vett deradikalizáció volt. A koncepció alaptézise szerint a rendszerváltozások nemcsak erőszakos felkeléssel, hanem a bürokratikus paktumokkal és egyezkedésekkel is elérhetők. Mindennek hatására az USA egyre inkább felhagyott a radikális antikommunisták támogatásával, és a békés tárgyalásos átmenet finanszírozására fektette a hangsúlyt világszerte. (91.) Így jött létre az amerikai Kongresszus által finanszírozott Nemzeti Alapítvány a Demokráciáért (National Endowment for Democracy), amely egyre több és több támogatást juttatott el a '80-as évek második felében többek között a lengyel Szolidaritás mozgalomnak. A demokratizáló elitek célja az átmeneti sablonból adódóan az lett, hogy békésen

levezényeljék a rendszerváltást, és egyúttal meg is akadályozzák bárminemű radikalizmus visszatérését a tekintélyelvű rendszerek összeomlását követően. A NAD és az olyan nem állami szervezetek, mint az Open Society Foundations, a Ford Foundation, a Rockefeller Foundation vagy az Aspen Institute támogatásai által Latin-Amerikától Dél-Afrikán át Kelet-Európáig húzódó globális, demokráciát népszerűsítő és demokratikus átmenetekkel foglalkozó elitiek jöttek létre, amelyek szintén fontos szerepet játszottak a békés átmenetek levezénylésében, de egyúttal a radikalizmusok visszatérésétől való félelmek miatt a rendszerváltásokban való széleskörű társadalmi részvétel hiányáért is felelőssé tehetőek. (93.)

A harmadik, 1989 és az európaiság kapcsolatát tárgyaló fejezetben a szerzők hangsúlyozzák Kelet-Közép-Európa aktív és kezdeményező szerepét a helsinki folyamat és Európa hidegháború utáni vízióinak az alakításában. 1989 szimbolizálja Kelet-Közép-Európa visszatérését Európába, egyúttal azonban az „Euroafrikai” tervek végső elvetését is. Tágabb geopolitikai kontextusban 1989 Európa és benne a volt szocialista blokk kelet-közép-európai újrapozicionálását jelentette. Az 1989-es európaiságról alkotott elképzelések nyomán Európát a demokrácia, a gazdasági fejlődés és a békés átalakulásra képes egyedülálló civilizációs térségként alkották meg. Az újrapozicionálás pedig új mentális, majd később fizikai határvonalak meghúzását, befogadásokat és kizárásokat is jelentett, ami legfőképpen a déli kapcsolatok, illetve a posztkolonialista és az el nem köteleződés értékein nyugvó alternatív európai elképzelések partvonalra állítását jelentette. A kevésbé körülhatárolt antikolonialista entitás ellenében Európa egy kulturálisan sokkal inkább különálló képzeletbeli térré vált, amely tér határainak meghúzásában Kelet-Közép-Európa gondolkodói vitték a prímet. A szerzők által posztkolonialista kritikával illetett Európába való visszatérés szerintük tulajdonképpen a fehér, keresztény Európához való csatlakozást és annak védelmét jelentette Kelet-Közép-Európa számára a muszlim és elmaradott délrel szemben. Tehát civilizációs határvonalak is rögzültek így 1989-ben. Továbbá, ha expliciten nem is jelentek meg rasszizáló szándékok (*racializing intentions*) a civilizációs határvonalak hierarchizálása mögött, látszólag csupán azért hiányoztak, mert „a késő szocialista társadalmak általában nem rendelkeztek fejlett szókincssel a faji kérdések átgondolására”. (144.) A posztkolonialista módszertan használata nem idegen a posztszovjet térség kutatói számára, de általában az elemzés keretei a Szovjetunió mint az imperialista hatalom és szovjet tagállamok közötti, illetve a Szovjetunió és a közép-európai szocialista blokk államai viszonylatában vizsgálja a függőségi viszonyokat.³ A szerzők által Kelet-Közép-Európa mint a civilizációs szempontból felsőbbrendű fél és az alárendelt Globális Dél viszonylatára vetített posztkolonialista nyelvhasználat és módszertan 1989 kapcsán elsősorban idegenül hangzik, de a szerzők szerint eredményesen alkalmazható egy olyan térség komplexebb megértéséhez is, amely amúgy nem vett részt a harmadik világ gyarmatosításában.

1989 globális visszhangjai különféle értelmezésekben és erősségekben, de világszerte éreztették a hatásukat. Kelet-Európa demokratizációja legfőképpen Latin-Amerikában és Afrikában indított el hasonló demokratizáló folyamatokat. Azonban az afrikai kontinens számára a kelet-európai szocialista blokk összeomlása jelentős

³ Lásd például: Rjabcsuk, 2015.

kihívásokat is generált. A keleti blokk felbomlásával az alternatív posztkoloniális modernizációs lehetőségek is összeomlottak. Emellett egy politikailag megosztott Európa sokkal nagyobb mozgásteret biztosított az afrikai országok számára a hidegháborús időkben, mint az 1989 után az egyesülés útjára lépő öreg kontinens. Így 1989 nyomán jelentősen növekedett az úgynevezett „afropesszimizmus” Európa kapcsán, amely a Globális Észak szoros integrációjában egyfajta „Északi Birodalom” újjáéledését látta az Afrikai kontinens kárára. (248.) Továbbá elsősorban afrikai országok kormányai érezték leginkább a nyugati hitelek mögött meghúzódó politikai kondicionálás hatását, amely a Nyugat 1989 után egyre határozottabb formát öltő küldetését, a demokratikus kormányzás és a piacgazdaság mint az egyetlen életképes jövőt nyújtó kombináció népszerűsítését hivatott szolgálni világszerte. (226.) Délkelet-Ázsiában az 1989-es események és a Szovjetunió összeomlása nem váltott ki közvetlen demokratizációs hullámokat, sokkal inkább tekintetek az utóbbi összeomlására mint az orosz nagyhatalmi pozíció elvesztésére. Kína számára pedig elrettentő példaként hatottak az 1989-es események, és a radikális, felelőtlen reformok elkerülésére figyelmeztették a kommunista pártelitet.

1989 mint a nyugati demokrácia és piacgazdaság győzelmének mítosza végül nem gyökerezett meg mélyrehatóan oly mértékben Kelet-Közép-Európában, mint a Nyugaton. A 2008-as világgazdasági válság, majd később az Arab Tavasz kudarca végleg megkérdőjelezte a liberális rend 1989 után véglegesnek kikiáltott győzelmét. Az utolsó fejezetben a szerzők tulajdonképpen napjainkhoz érkezve túllépnek a történeti értekezés keretein, és a 2010 után felemelkedő konzervatív és populista erők, valamint az EU és a nyugat-európai politikai elit közötti politikai harcban keresik 1989 helyét. Konklúziójuk szerint 1989 azon politikusok és civilek számára maradt jelentős mozgósító szimbólum, akik elkötelezték, hogy megvédjék és fejlesszék az intézmények és a törvények körül kialakult demokratikus konszenzust, és mindazon demokratikus értékeket, amelyeket a populisták lebontanának. (267.)

A szocialista blokk összeomlása a nyugati globalizáció sikertörténete, azonban a kötetet olvasva látjuk, hogy akár deglobalizációs hullámként is értelmezhető, amennyiben a keleti blokk és a Globális Dél viszonyrendszere felől közelítünk. Közép-Európai szemmel olvasva szkeptikus maradhat az olvasó azzal kapcsolatban, hogy a szocialista internacionalizmus, a szolidaritás és posztkoloniális értékek alapján kialakítandó déli kapcsolatok valóban igazi globalizációs alternatívát nyújtottak-e, hiszen alapvetően ezen értékek a régióra oktrojált és nem organikusán kialakuló politikai rendszerből adódtak. Mindezek ellenére a globalizációs folyamatok komplex, többirányú értelmezése nyugati-keleti viszonylatban, valamint a keleti blokk és a Globális Dél interakcióinak globális kontextusba helyezése és annak bemutatása, hogy mit jelentett „1989” Kelet-Európa és a Globális Dél viszonyára nézve, mindenféleképpen hasznos és újszerű megvilágításba helyezi a kelet-európai rendszerváltások történetét, és kimozdít a jól megszokott nemzeti történeti narratívák komfortzónájából.

Kiss Zsombor

Felhasznált irodalom és rövidítések

CONRAD

2016 CONRAD, Sebastian: *What is Global History?* Princeton, NJ, Princeton University Press, 2016.

RJABCSUK

2015 RJABCSUK, Mikola: *A két Ukrajna*. Budapest, Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2015.